

Forgács Tamás, „Állati” szólások és közmondások A felfuvalkodott békától a szomszéd tehénig

Akadémiai Kiadó, Bp., 2005. 417 lap

1. A szerző szokatlan feldolgozásban tárja olvasói elé szólásmagyarázatait: nem szótárszerűen, ahogy várnánk, még akár a címe alapján is. Ehelyett bizonyos szempontok szerint válogatott szólás- és közmondásanyagot nagyobb fejezetekben, ahogy a szerző nevezi, „szócikkekben” tárgyal egybefüggően, mintegy regényszerűen.

Olyan szólásokat, közmondásokat, általánosabban szólva: állandósult szókapcsolatokat gyűjtött össze, felhasználva számos egyéb nyelv szóláskincsét, amelyek képi háttérben valamilyen állatot találnak. Nem törekedett teljességre, de előnyben részesítette a nyelvek közötti párhuzamokat. Ez a többnyelvűség nemcsak az érdekességét, de a hasznosságát is fokozza a műnek.

Miközben felhívja az olvasó figyelmét a t ü k ö r k i f e j e z é s e k r e , a nemzetközi szóláskincs párhuzamaira (pl. *Folyó sodrában ne cseréljünk lovat* / angolul: [*It's not wise*] *changing/swapping horses while crossing the river*, vagy ahogy a jelen ismertető találta: *in midstream* / németül: *Es ist nicht gut, mitten im Strom die Pferde zu wechseln* / svédül: *Man ska inte byta mitt i strömen*), igen helyesen rámutat a h a m i s b a r á t o k (faux amis) veszélyére is. Példaként hozza föl a *gombóc van a torkában* kifejezést (17), amely nem felel meg a német *einem Frosch im Hals haben*-nek és az angol *to have a frog in one's throat*-nak, ezek jelentése ugyanis: 'rekedt, reszelős a hangja'. De vigyázni kell arra a német kifejezésre is, hogy: *einen Frosch verschluckt haben* 'lenyelt egy békát', ugyanis ennek a jelentése is az, hogy 'berekedt, elvesztette a hangját', és nem szabad *lenyelte a békát*-tal fordítani, mert ez a magyar kifejezés mást jelent.

2. T a r t a l m i s z e m p o n t b ó l , ahogy a könyv alcíme is utal rá: a békától a tehénig mintegy negyven különféle állatot sorol fel ábécérendben. Egy-egy állat jelent egy-egy hosszabb-rövidebb fejezetet, „szócikket”. Egy gyors átlapozással is az ember elcsodálkozik azon, milyen óriási mennyiségű szólás stb. született az idők folyamán a legkülönbélebb nyelvekben, amelyek állatokkal kapcsolatosak. Mennyire szervesen összetartozik az embervilág és az állatvilág.

3. F o r r á s a i . – Könyvéhez az ötletet HANNELENE LIMPACH és ALEXANDER F. HOFFMANN „Fuchsteufelwild und lammfromm. Tierisch gute Redensarten von A bis Z” (Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1993.) című munkájából vette, amelyben a szerzők német és angol szólásokat

állítottak párhuzamba egymással. De számos egyéb nyelv szóláskincsét is felhasználta, így a francia, orosz, spanyol, finn, olasz, latin és más nyelveket is. A szólások keletkezéstörténetére nézve LUTZ RÖHRICH „Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten I–III.” (Freiburg/Basel/Wien, 1991–2.) munkája volt az iránymű, de nem hagyhatta ki O. NAGY GÁBOR „Mi fán terem?” (Bp., 1979.), valamint „Magyar szólások és közmondások” (Bp., 1976.) című immár klasszikus műveit sem a források közül, vagy BÉKÉS ISTVÁN „Napjaink szállóigéi” című kétkötetes művét (Bp., 1977.). Talán véletlenül maradt ki bibliográfiájából BARDOSI VILMOS „Magyar szólástár” című munkája (Bp., 2003.), amely elvi kérdésekben is mértékadó mű.

4. A mű tudományos értéke. – Mint már utaltunk rá, ez a könyv megannyi minisszót tartalmazó népszerű, olvasmányos mű, ám ez mit sem von le tudományos értékéből nyelvészeti szempontból. A tudományos kutatómunka eredményeit jelző elemek mindegyikével rendelkezik. Ezek: rendszeres és módszeres anyaggyűjtés és -kiválasztás, a frazeológiai egységek keletkezéstörténete kellő adatolással, etimológiai levezetések, összehasonlító nyelvészeti elemek (sokszor lapalji jegyzetekben), szemantikai elemzés, szövegekörnyezeti példák, illetve illusztratív anyag, pontos irodalmi hivatkozások, részletes bibliográfia. Nemcsak a nagyközönség, hanem a tudományos világ számára is forrásértékű munka.

A szerző fontosnak tartja a variánsok, a nüanszbeli, jelentésáramlati különbségek érzékelését. Például *bolhát tesz/dug valaki fülébe / bogarat tesz valakinek a fülébe*, s ez angolul: *put a bee in sy's bonnet*, és/illetve *have a bee in one's bonnet* (23, 24). Ezek a finom különbségek egy szótárban nem mindig követhetők nyomon, csak egy esszéyszerű kifejtésben. A szótár ugyanis tételenként regisztrál, nem áll módjában összevetni a szólásokat, akár többnyelvűeket is. FORGÁCS ezeket a nyelvi finomságokat jobban ki tudja emelni, ki tudja aknázni. S ami egy szótár használatánál nem kívánalom – FORGÁCS könyvére, annak szépirodalmi jellegére jellemző, hogy például a *bolha* szócikkét egyszerűen nem lehet nem végigolvasni, annyira érdekes és szellemes. Asszociatív módszerét, átkötéseit később a *kutya* szócikk részletesebb elemzése során mutatjuk be.

5. A „szócikkek” és „alszócikkek” felépítése. – Minden szócikk elején egy rövid bevezetést ad a szóban forgó állatnak a szimbolikában betöltött szerepéről. Majd a frazeológiai egységek bemutatása következik. Következtesen alkalmazott tipográfiájával az olvasót mindig tájékoztatja arról, hogy magáról a szólásról, közmondásról, kifejezésről stb. van-e szó, illetőleg ezek idegen nyelvű ekvivalenséről; utóbbiakat a szerző dőlt szedéssel közli. Ha csupán a frazeológiai egységek értelmezéséről, esetenként szó szerinti fordításáról van szó, azt mindig félidézőjelben, álló szedéssel adja meg.

6. A frazeológiai egységek típusai és terminológiája. – Azt, hogy milyen típusú állandósult szókapcsolatról, frazeológiai egységről van szó, minden esetben közli, amikor az egységet leírja. Tehát például: „Ennek más *s z ó l á s o k b a n* is megtaláljuk a nyomát, gondoljunk csak a ma is használatos *morog, mint a bolhás kutya* vagy a régi gyűjteményeinkben még megtalálható *tele van huncutsággal, mint a kutya bolhával s z ó l á s h a s o n l a t o k r a*” (kiemelés tőlem – M. T.). Vagy egy másik: „Ha már szó esett a kutyapiszokról, nem kevés *s z ó l á s m o n d á s* született ezzel kapcsolatban is. Ezek közül az egyik azon a megfigyelésen alapul, hogy a kutyák előszeretettel piszkítanak ugyanarra a helyre, emiatt aztán ott felhalmozódik az ürülékük. Ezzel van kapcsolatban *A kutya is a dombra szarik k ö z m o n d á s u n k*, amelynek több változata is van...” (kiemelés tőlem – M. T.). (194.) A frazeológiai egységek terminológiáját, típusait egyébként váltogatja. Ezeket jegyeztem ki: *s z ó l á s*, *k ö z m o n d á s*, *s z ó l á s h a s o n l a t*, *s z ó l á s m o n d á s*, *k i f e j e z é s*, *f o r d u l a t*, *s z e r k e z e t*, *á l l a n d ó s u l t s z ó k a p c s o l a t*, *h e l y z e t m o n d a t*.

Bizonytalankodást talán csak egy helyen vettem észre: *Kutyaharapást szőrével/szőrivel* FORGÁCS TANMÁS szerint *s z ó l á s*, O. NAGY szerint *k ö z m o n d á s* (a recensens szerint: határeset). Ez talán szórszálhasogatásnak tűnhet a recensens részéről, azt azonban fontosnak tartotta volna, hogy a

szerző a kötet Előszavában egy fejezetet szánjon a frazeológiai egységek meghatározására és osztályozására. Különösen a könyv címében is szereplő „szólás” és „közmondás” definiálását tartottuk volna fontosnak, persze példák kíséretében. Iskolában a tanulók gyakran kapják azt a feladatot, hogy döntsék el, ez vagy az a szókapcsolat szólás-e vagy közmondás, és ha nem úgy tudja, ahogy a tanár gondolja, kap egy rossz jegyet érte.

7. T á r g y l á s m ó d j a . – Kiválasztottunk egy „szócikket”, a *kutyá*-t, hogy azon mutassuk be FORGÁCS rendkívül egyéni tárgyalásmódját.

Általános bevezetőben ismerteti a kutyának mint az ember legrégebb háziállatának a történetét. Házasítása i. e. 18 000 és 25 000 közé tehető. A kutya 29 fejezetéből (szócikkéből) kirajzolódik ennek a talán legnépszerűbb háziállatnak a „jellemrajza”. A kutya a hűségnek és a ragaszkodásnak a szimbóluma: *hű(séges), mint a kutya*. Az angolból hasonló szólás: *to follow somebody like a dog* ’kutyaként követ valakit, a sarkában van valakinek’. Majd egy másik fontos ismertetőjegyére tér át a kutyának: szeret ugatni. Ebből a tulajdonságából számos szólást említ föl: *belejön, mint kiskutya az ugatásba; kutya után ugat a kutya, ha nincs is semmi oka*. De ez még mind semmi. MARGALITS szerint *A orosz kutya magamagát is megugatja*. Aztán eljut az egyik legismertebb közmondáshoz: *A kutya ugat, a karaván halad*. Bemutatja egy 1995-ös Magyar Hírlap-beli idézetben, majd egy Pulszky-idézetrel folytatja (1888-ból), és BÉKÉS ISTVÁN segítségével, VÁMBÉRY ÁRMINra hivatkozva kideríti a „szólásmondás” török eredetét, s német, angol és francia szólásokkal bizonyítja nemzetközi ismertségét.

A kutyaugatás átvezet a kutyának egy másik, igen jellegzetes tulajdonságához: a harapóssághoz. De ez többnyire nem az agresszivitását fejezi ki, hanem inkább a félelem jele. A bátortalan kutya inkább csak hangoskodik, de nem harap: *Harapós kutya nem ugat / Amelyik kutya ugat, az nem harap*. Persze ez is, mint más kutya-közmondás az emberekről és az emberekhez szól: ’a nagyszájú emberek általában nem veszélyesek’. Megismerhetjük ennek a közmondásnak a német, angol, francia, spanyol, orosz és svéd változatait is. Ebben a gondolatkörben nem maradhatott ki az a tréfás, ironikus „köz-hely” sem, hogy *az az igazi hír, ha a postás megharapja a kutyát*. – Újabb átkötés: ha viszont megharapott a kutya, gyógyírt kell találni. A néphit szerint a legjobb gyógyszer a kutyaszőr, s ebből a szólás: *kutyaharapást szőrével/szőrivel*. Ezt részletesen, kellő tudományos alapossággal járja körül, szemügyre véve a német és angol párhuzamokat. – Egy ügyes átkötéssel a kutya egyik negatív tulajdonságát emeli ki: irigységét. Itt, a magyar *irigy kutya*-n kívül angol megfelelőjére, az a *dog in the manger* fordulatra utal, összefüggésben az ezópuszi mesével. – Az ember a kutyának a területvédő agresszivitását használja (ki), a lelkes házörzből bösz házörzöt csinál azzal, hogy kiköti; innen a *köti az ebet a karóhoz* szólás: átvitt értelemben ’konokul ragaszkodik álláspontjához’.

Am nem mindig harciasak a kutyák, még a nagyobb kutyák is félnek, például a villámlástól, mennydörgéstől. Ilyenkor a legtöbb kutya *behúzza a farkát*. – Jó kedvükben viszont csóválják a farkukat. A magyarban ez nem vált szólássá, de a fordítottja igen: *a farkok csóválja a kutyát*, amely – bár elkerülte FORGÁCS TAMÁS figyelmét – az angolban is a leggyakoribb mai idiómák közé tartozik: *the tail wagging the dog*, ugyanazzal az átvitt jelentéstartalommal: ’a gyengébb pozícióban levő, alárendelt személy vagy szervezet szabja meg az erősebbnek, hogyan menjenek a dolgok’. Ehhez újságidézetet is kapcsol: „Könnyen lehet, hogy egy olyan kormányzati periódus előtt állunk, ahol a farkok csóválja a kutyát. Másként fogalmazva: a nyúl viszi a puskát. Az SZDSZ ugyanis az MSZP-n keresztül egy országot szeretne túsul ejteni.” (Magyar Nemzet 2002. ápr. 26. 7.) S ügyesen rávilágít arra, hogy ennek a helyzetmondattípusnak egész műfaja alakult ki az ilyen paradox helyzetekre: *Nehogy már a nyúl vigye a puskát*. Vagy egy morbid példa: *Nehogy már az öregasszony tépje szét a pitbullt*.

Úgy gondolom, ennyi példa bőven elég annak a bemutatására, hogy hogyan tárgyalja, fűzi össze, teszi folyamatossá, olvasmányossá az egy témakörbe tartozó, mégis egészen más és más, átvitt jelentéseket kifejező szólásokat, közmondásokat és egyéb állandósult szókapcsolatokat. Ezzel is igazolni kívánta az ismertető azt a korábbi állítását, hogy ha belekezd az olvasó egy fejezetbe (szócikkbe), nem tudja nem végigolvasni.

Egy rövid megjegyzés erejéig térjünk vissza a kutyához, azaz szinonimájához, az *eb*-hez. A kutyák hitványsága bújik meg az *egyik kutya, másik eb* szólás mögött, de ez áll az *eben gubát cserél* szólásunk háttérében is: 'valaki előnyösnek hitt cserén semmit sem nyer'. Az etimológia segítségével tudjuk meg, hogy itt nem vállvetővel van dolgunk, hanem a *guba* szónak egy régebbi, 'kutya' jelentésével. Ide kívánczok egy angol idióma (mégpedig a *disznó* szócikkébe), amelyet FORGÁCS TAMÁS szíves figyelmébe ajánl az ismertető: *to kick the bucket*, amelynek a jelentése: 'meghal, feldobja a talpát, elpatkol stb.'. Szó szerint lefordítva: 'felrúgja a vödör?' – sületlenség lenne. Ám a The Oxford English Dictionary (Clarendon, Oxford, 1933.) szerint a *bucket* 'vödör' homonimája egy olyan, állványra szerelt vízszintes gerenda-féleség, amelyre a leszúrt disznót akasztják lemosás és széthasítás végett. Erre van egy tájszó a magyarban: 'rénfa' (vö. ÉKsz.²), amelyen a szegény coca „az utolsókat rúgja”, persze képletesen, trefás-szomorkásan.

Záró példaként még meg kell említeni az *Eb ura fakó!*-t, amely FORGÁCS szerint is „a mai átlagos nyelvhasználó által nehezen értelmezhető fordulat ... az önállóság, függetlenség, dacos ellenszegülés ... kifejezésére” (183). Itt egy gyönyörű levezetéssel van dolgunk. Számos példán mutatja be a kifejezés eredetét, történetét, történelmi vonatkozásait az 1707. évi ónodi országgyűléstől Orbán Viktorig. Etimológiai alapon bizonyítja, hogy a *fakó* szó ma is használatos lónév ugyan, régebben azonban farkast és kutyát is neveztek *fakó*-nak. Így az *Eb ura fakó* „mondat jelentése eredendően 'ebnek ura a másik kutya' lehetett, amihez hozzáértődött, hogy aki mondja, az nem eb, azaz neki más ne parancsoljon” (184).

8. A célközönség és a könyv egy nagy hiánya. – Azt, hogy kit tekint célközönségének, legjobb, ha magát a szerzőt idézzük. Erről így ír Előszavában: „Könyvem ... nem száraz, nyelvészeti elemzés akar lenni, hanem sokkal inkább szórakoztató és tanulságos olvasmány. Meggyőződésem ugyanis, hogy vannak a nyelvtudománynak olyan részei is, amelyek kifejezetten érdekesek: a szólásokkal és közmondásokkal foglalkozó tudományág, a frazeológia pedig mindenképpen ezek közé tartozik. Munkámat ezáltal többféle „célközönségnek” szánom. Haszonnal forgathatják nyelvészek, akiket a szóláskutatás, különösen a szólásmagyarázat foglalkoztat, de ugyanígy igen hasznos lehet nyelvtanulóknak is, különösen a németül, angolul és franciául tanulóknak... Végül, de nem utolsósorban azonban egy harmadik, igen széles célközönségnek is szánom munkámat: azoknak, akik nem a kutatás vagy a tanulás szándékával közelítenek a könyvemhez, hanem csak élvezetes olvasmányt keresnek benne.” (12, 13.)

Ez az a pont, ahol az ismertető a könyvnek egy lényeges hiányosságára szeretne rámutatni, nevezetesen a *mutató* hiányára. Egyben javasolja is a szerzőnek, s még inkább a kiadónak, hogy a legközelebbi, új kiadásban ezt a hiányt, vagyis egy név- és tárgymutatót, pontosabban szólásmutatót és/vagy -keresőt, esetleg külön az idegen nyelvű szólások stb. részére is, pótolják. Egy nem szótárszerűen feldolgozott és prezentált szólásgyűjteménynek ez nélkülözhetetlen eleme lenne! Akárhány szótárat stb. említhetnek: az *Eb ura fakó*; *Folyó sodrában ne cseréljünk lovat*; *Aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók* stb. tárgyalására csak véletlenszerűen lehet rábukkanni a könyvben; s még akkor is nehéz megtalálni a keresett szólást, s még kevésbé idegen nyelvű párhuzamát, ha a nagyobb szócikkben, vagyis a *kutya*, a *ló* vagy a *disznó* szócikkében keresnénk is.

A mű élvezetessége a nagyközönség számára, és forrásértéke a szűkebb szakmai körök, így például a nyelvészek vagy nyelvtanárok körében vitán felül áll, de használhatósága a fenti hiányossága miatt erősen megkérdőjelezhető. Márpedig az vitán felül áll, hogy rendkívül hasznos olvasmánnyal állunk szemben, csak hiányzik hozzá a „kulcs”.

9. Végeteül a recenziens külön ki szeretné emelni a kiadványban helyenként elhelyezett illusztrációkat, korabeli metszeteket, amelyek nagymértékben emelik a könyv értékét.